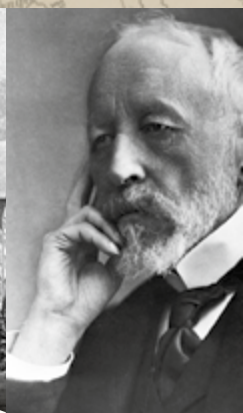
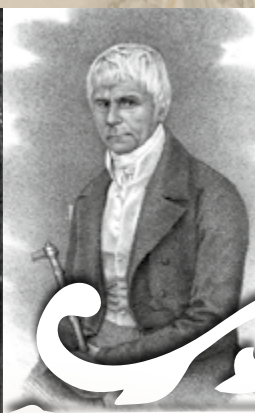


DOMINIK ZIARKOWSKI



# Przewodniki turystyczne

i ich znaczenie  
dla popularyzacji ustaleń  
polskiej historiografii artystycznej  
do końca XIX wieku





Przewodniki turystyczne  
i ich znaczenie dla popularyzacji ustaleń  
polskiej historiografii artystycznej  
do końca XIX wieku



*Dominik Ziarkowski*

Przewodniki turystyczne  
i ich znaczenie dla popularyzacji ustaleń  
polskiej historiografii artystycznej  
do końca XIX wieku



*Kraków 2021*

Dominik Ziarkowski

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0002-2229-5845>

 [ziarkowd@uek.krakow.pl](mailto:ziarkowd@uek.krakow.pl)

© Copyright by Dominik Ziarkowski, 2021

Recenzenci: prof. dr hab. Piotr Krasny

prof. AWF dr hab. Zygmunt Kruczek

Opracowanie redakcyjne: Marta Kupińska

Projekt okładki: Marta Jaszczyk

ISBN 978-83-8138-406-3 (druk)

ISBN 978-83-8138-407-0 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788381384070>

Na okładce: Mapa Europy opracowana przez Friedricha Wilhelma Streita,  
litografia barwna, wydawnictwo W. Natorff & Comp., Berlin, 1836.

Źródło: David Rumsey Historical Map Collection

Publikacja została dofinansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki  
(umowa nr UMO-2017/25/B/HS3/00041)

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: [publishing@akademicka.pl](mailto:publishing@akademicka.pl)

Księgarnia internetowa: <https://akademicka.com.pl>

## Spis treści

|                                                                                                                             |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| WPROWADZENIE.....                                                                                                           | 9   |
| 1. PRZEWODNIKI TURYSTYCZNE JAKO GATUNEK LITERATURY<br>PODRÓŻNICZEJ I ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW HISTORIOGRAFII<br>ARTYSTYCZNEJ ..... | 27  |
| 1.1. Definicje i typologie przewodników .....                                                                               | 28  |
| 1.2. Rozwój literatury przewodnikowej w Europie od starożytności<br>do końca XIX wieku.....                                 | 36  |
| 1.2.1. Antyczne początki.....                                                                                               | 37  |
| 1.2.2. Późna starożytność i średniowiecze – literatura<br>przewodnikowa dla pielgrzymów .....                               | 42  |
| 1.2.3. Czasy nowożytne .....                                                                                                | 46  |
| 1.2.4. Powstanie i rozwój nowoczesnych przewodników<br>turystycznych w XIX wieku .....                                      | 56  |
| 1.3. Miejsce przewodników w rozwoju historiografii artystycznej.....                                                        | 69  |
| 2. CHARAKTERYSTYKA POLSKICH PRZEWODNIKÓW<br>POWSTAŁYCH DO KOŃCA XIX WIEKU .....                                             | 77  |
| 2.1. Publikacje przewodnikowe wydane w okresie staropolskim.....                                                            | 78  |
| 2.2. Przewodniki dziewiętnastowieczne.....                                                                                  | 90  |
| 2.2.1. Przewodnik po kraju Józefa Wawrzyńca Krasinśkiego.....                                                               | 92  |
| 2.2.2. Przewodniki po miastach.....                                                                                         | 95  |
| 2.2.3. Przewodniki po zabytkach, muzeach i wystawach.....                                                                   | 113 |

|                                                                                                                |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| 2.2.4. Przewodniki regionalne.....                                                                             | 120        |
| 2.2.5. Przewodniki po uzdrowiskach .....                                                                       | 126        |
| 2.2.6. Pozostałe publikacje przewodnikowe po ziemiach polskich ...                                             | 131        |
| 2.2.7. Przewodniki po zagranicy .....                                                                          | 135        |
| 2.3. Przewodniki wobec opisów historyczno-geograficznych<br>i relacji z podróży .....                          | 139        |
| 2.4. Wpływ rozwiązań europejskich na formę i treść<br>polskich przewodników .....                              | 150        |
| <b>3. ZABYTKI I DZIEŁA SZTUKI W POLSKICH PRZEWODNIKACH<br/>TURYSTYCZNYCH WYDANYCH DO KOŃCA XIX WIEKU .....</b> | <b>159</b> |
| 3.1. Treści historyczno-artystyczne w najstarszych opracowaniach<br>przewodnikowych.....                       | 160        |
| 3.2. Zabytki i dzieła sztuki w przewodnikach<br>dziewiętnastowiecznych.....                                    | 168        |
| 3.2.1. Schematy opisu miast i zabytków.....                                                                    | 168        |
| 3.2.2. Rozwój terminologii historyczno-artystycznej<br>w przewodnikowych opisach zabytków .....                | 184        |
| 3.2.3. Problem wartościowania zabytków i dzieł sztuki.....                                                     | 197        |
| Najczęściej akcentowane wartości – dawność i piękno .....                                                      | 199        |
| Problem oceny epok stylistycznych. Stosunek<br>do baroku i rokoka .....                                        | 211        |
| Uwagi na temat konserwacji i restauracji zabytków.....                                                         | 219        |
| Wartości narodowe i religijne.....                                                                             | 222        |
| 3.2.4. Znaczenie przewodników dla kształtowania kanonu zabytków<br>narodowych .....                            | 234        |
| <b>4. ILUSTRACJE, MAPY I PLANY W PRZEWODNIKACH.....</b>                                                        | <b>243</b> |
| 4.1. Komplementarność słowa i obrazu w przewodnikach.....                                                      | 244        |
| 4.2. Techniki wykonania ilustracji.....                                                                        | 255        |
| 4.3. Sposoby obrazowania zabytków architektury i dzieł sztuki .....                                            | 264        |
| 4.3.1. Panoramy miast .....                                                                                    | 266        |
| 4.3.2. Fragmentaryczne widoki miejskie.....                                                                    | 272        |



|                                                                                                  |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| 4.3.3. Widoki pojedynczych budowli.....                                                          | 276 |
| 4.3.4. Wnętrza budowli sakralnych i świeckich.....                                               | 313 |
| 4.3.5. Mała architektura, pomniki i ruchome dzieła sztuki.....                                   | 319 |
| 4.3.6. Architektura jako sztafaż.....                                                            | 330 |
| 4.4. Ilustracje ukazujące zabytki i dzieła sztuki<br>a inne przedstawienia .....                 | 334 |
| 4.5. Mapy i plany .....                                                                          | 341 |
| 5. PRZEWODNIKI WOBEC ROZWOJU BADAŃ<br>HISTORYCZNO-ARTYSTYCZNYCH NA ZIEMIACH POLSKICH .....       | 357 |
| 5.1. Najstarsze polskie teksty zawierające informacje o zabytkach .....                          | 358 |
| 5.2. Rozwój starożytnictwa .....                                                                 | 366 |
| 5.2.1. Od „podróży malowniczych” do inwentaryzacji zabytków .....                                | 370 |
| 5.2.2. Główne środowiska, badacze i ich dzieła .....                                             | 376 |
| 5.2.3. Problematyka wczesnego nauczania dziejów sztuki.....                                      | 396 |
| 5.3. Początki naukowej historii sztuki.....                                                      | 400 |
| 5.3.1. Komisja Historii Sztuki Akademii Umiejętności .....                                       | 402 |
| 5.3.2. Uniwersyteckie katedry historii sztuki – Kraków i Lwów .....                              | 406 |
| 5.3.3. Ewolucja zainteresowań i metod badawczych .....                                           | 410 |
| 5.4. Badacze sztuki jako autorzy przewodników.....                                               | 419 |
| 5.5. Wpływ badań nad sztuką na treść przewodników .....                                          | 427 |
| 6. ODDZIAŁYWANIE PRZEWODNIKÓW JAKO NARZĘDZIA<br>SŁUŻĄCEGO EDUKACJI HISTORYCZNO-ARTYSTYCZNEJ..... | 435 |
| 6.1. Odbiorcy przewodników.....                                                                  | 436 |
| 6.2. Zarys problematyki recepcji przewodników w XIX wieku .....                                  | 447 |
| 6.3. Przewodniki w księgozbiorach badaczy sztuki.....                                            | 453 |
| 6.4. Przewodniki w dydaktyce historii sztuki .....                                               | 463 |
| ZAKOŃCZENIE.....                                                                                 | 475 |
| ILUSTRACJE.....                                                                                  | 483 |

|                                                                                                                                                                                        |     |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| BIBLIOGRAFIA.....                                                                                                                                                                      | 537 |
| WYKAZ POLSKICH PRZEWODNIKÓW WYDANYCH DO KOŃCA XIX WIEKU<br>W UKŁADZIE CHRONOLOGICZNYM .....                                                                                            | 591 |
| SPIS ILUSTRACJI .....                                                                                                                                                                  | 607 |
| TOURIST GUIDEBOOKS AND THEIR SIGNIFICANCE<br>FOR THE POPULARIZATION OF THE FINDINGS IN THE SPHERE<br>OF POLISH ART HISTORIOGRAPHY UNTIL THE END<br>OF THE 19TH CENTURY (SUMMARY) ..... | 617 |
| INDEKS OSOBOWY .....                                                                                                                                                                   | 623 |
| INDEKS MIEJSCOWOŚCI.....                                                                                                                                                               | 639 |

## Wprowadzenie

Ponad dwadzieścia lat temu Rudy Koshar w jednym ze swoich artykułów ubolewał, że dawne przewodniki turystyczne rzadko przyciągają uwagę badaczy. Historyk wskazywał zwłaszcza na brak szerszych analiz poświęconych znaczeniu tych publikacji dla kultury poszczególnych krajów<sup>1</sup>. Od tamtej pory sytuacja trochę się poprawiła, gdyż przybyło sporo prac odnoszących się do publikacji przewodnikowych, w tym m.in. obszerna synteza ich historycznego rozwoju od starożytności do czasów współczesnych autorstwa Nicholasa T. Parsonsa<sup>2</sup>. Podjęto charakterystykę przewodników po wybranych miastach, w szczególności po Rzymie. Do monografii Ludwiga Schudta z okresu międzywojennego, zawierającej obok części opisowej obszerną bibliografię przewodników po Wiecznym Mieście<sup>3</sup>, dołączyły kolejne opracowania<sup>4</sup>. Badaniami naukowymi objęto też m.in. przewodniki po Anglii<sup>5</sup> i po samym Londynie<sup>6</sup>. Obok wydanych wcześniej bibliografii przewodników Baedekera<sup>7</sup> i Murraya<sup>8</sup>, powstały też bardziej szczegółowe studia na temat książek „produkowanych” przez tych wydawców<sup>9</sup>.

---

<sup>1</sup> Koshar 1998, s. 323–324.

<sup>2</sup> Parsons 2007.

<sup>3</sup> Schudt 1930.

<sup>4</sup> Rossetti 2000; Boudard 2002; Caldana 2003; Pazienti 2013.

<sup>5</sup> Vaughan 1974.

<sup>6</sup> Dobraszczyk 2012.

<sup>7</sup> Hinrichsen 1991.

<sup>8</sup> Lister 1993.

<sup>9</sup> Palmowski 2002; Bruce 2010; Goodwin, Johnston 2013.

Mimo wszystko uwagi Koshara w dużej mierze pozostają wciąż aktualne. Badania podejmowane nad powstałymi w przeszłości przewodnikami turystycznymi najczęściej ograniczają się bowiem do historycznej rekonstrukcji tworzenia tych opracowań, a jeśli zawierają głębsze interpretacje, najczęściej są to szczegółowe studia, skoncentrowane na konkretnej publikacji lub grupie przewodników pokrewnych pod względem tematycznym (zwykle dotyczących wybranych miast, ale też na przykład uzdrowisk czy obszarów górskich). To samo tyczy się także stanu badań nad polskimi przewodnikami. Do tej pory powstała tylko jedna obszerniejsza monografia poświęcona przewodnikom wydanym w okresie rozbiorów, przygotowana przez Dariusza Opalińskiego i opublikowana w dwóch wydaniach<sup>10</sup>. Jest to wyczerpujące studium historyczne, skoncentrowane przede wszystkim na faktografii związanej z powstawaniem dziewiętnastowiecznych przewodników (autorzy, wydawcy, nakład, cenzura, ceny przewodników itp.), choć zawierające również informacje o konstrukcji badanych publikacji, analizę ich treści oraz pobieżne wiadomości na temat ilustracji i map w przewodnikach.

Pozostałe polskie opracowania naukowe na temat dawnych przewodników dotyczą najczęściej publikacji poświęconych konkretnym miastom, takim jak Kraków<sup>11</sup>, Warszawa<sup>12</sup>, Lublin<sup>13</sup> oraz Lwów<sup>14</sup>. Są też szczegółowe prace dotyczące przewodników po konkretnych miejscach i zabytkach, takich jak Dom Gotycki w Puławach<sup>15</sup>, kopalnia soli w Wieliczce<sup>16</sup> czy Jasna Góra<sup>17</sup>. Osobną kategorię stanowią studia na temat dawnych przewodników górskich<sup>18</sup>. Wskazać można również prace przekrojowe, traktujące o dawnych

---

<sup>10</sup> Opaliński 2012; Opaliński 2013.

<sup>11</sup> Bieniarzówna 1974; Rożek 1986; Kwaśnik 1992; Duda 1996; Ziarkowski 2017; Kozińska-Witt 2020.

<sup>12</sup> Sołtan 1998; Cieplowski 2001.

<sup>13</sup> Wyszkowski 2004.

<sup>14</sup> Rausz 2006. O polskich przewodnikach po Lwowie traktują też prace ukraińskiej badaczki Marianny Movnej, zob. Мовна 2015; Мовна 2017.

<sup>15</sup> Powidzki 1956.

<sup>16</sup> Pawłowska 2003.

<sup>17</sup> Jastrzębska 2014.

<sup>18</sup> Kolbuszewski 1981; Kolbuszewski 1990; Wójcik 1990.

przewodnikach jako źródłach do historii turystyki<sup>19</sup> oraz o ich specyfice w porównaniu z europejską literaturą przewodnikową<sup>20</sup>.

Zdecydowana większość spośród wymienionych powyżej publikacji dotyczy wyłącznie przewodników dziewiętnastowiecznych, choć niektóre – w tym monografia Opalińskiego – wzmiankują też wydawnictwa przewodnikowe powstałe w okresie staropolskim. Opracowań skupionych wyłącznie na polskich przewodnikach sprzed XIX stulecia jest bardzo niewiele. Można wymienić pojedyncze przykłady, ujmujące tę tematykę w sposób syntetyczny, często z odniesieniami do innych gatunków literatury podróżniczej<sup>21</sup>, a także rezultaty badań poświęconych najstarszym przewodnikom po Krakowie oraz po Warszawie, pochodzącym z XVII wieku<sup>22</sup>. Stan badań nad staropolskimi przewodnikami uzupełniają prace dotyczące ciekawej publikacji Franciszka Cezarego z 1614 roku, stanowiącej tłumaczenie przewodnika Andrei Palladia po starożytnościach Rzymu<sup>23</sup>.

Ogólnie zatem należy uznać, iż literaturę naukową na temat przewodników wydanych do końca XIX wieku – zarówno na świecie, jak i w Polsce – reprezentuje spora liczba opracowań, które jednak w większości mają ograniczoną tematykę. Widoczny jest niedobór obszerniejszych syntez, a także badań ukierunkowanych na pogłębioną analizę wybranych aspektów kulturowych, które opierałyby się na wnioskach formułowanych na podstawie szerszej bazy źródłowej. Za jedno z takich zagadnień należałoby bez wątpienia uznać znaczenie dawnych przewodników turystycznych w zakresie kształtowania historiografii artystycznej oraz relacje pomiędzy przewodnikami a rozwojem naukowej historii sztuki w XIX wieku.

Nie można stwierdzić, że proponowana tematyka w ogóle nie jest obecna w dotychczasowej refleksji nad rozwojem wiedzy o sztuce. Przeciwnie, istnieje sporo przykładów na to, że historycy sztuki postrzegają dawne przewodniki jako część składową historiografii artystycznej. Wczesnym, lecz bardzo wymownym tego dowodem jest fakt, że wspomniane już pionierskie opracowanie Ludwiga Schudta na temat przewodników po Rzymie ukazało się

<sup>19</sup> Ziarkowski 2016.

<sup>20</sup> Ziarkowski 2019a.

<sup>21</sup> Ostaszewska 2000; Nowotarski 2008.

<sup>22</sup> Kiliańczyk-Zięba 2002; Kiliańczyk-Zięba 2003; Ostaszewska 2013; Ostaszewska 2015.

<sup>23</sup> Litwornia 1991; Litwornia 2003a; Ziarkowska, Ziarkowski 2016.

w serii poświęconej źródłom do sztuki baroku w tym mieście (*Quellenschriften zur Geschichte der Barockkunst in Rom*), zainicjowanej jeszcze przez Maxa Dvořáka (1874–1921) i Ludwiga Pastora (1854–1928). Redaktorem tomu był Dagobert Frey (1883–1963), który napisał także krótką przedmowę. Natomiast zasadniczy tekst opracowania, zgodnie z informacją zamieszczoną na stronie tytułowej, miał powstać na podstawie notatek pozostawionych przez Oskara Pollaka (1883–1915), przedwcześnie zmarłego ucznia Maxa Dvořáka.

Współczesne prace historyków sztuki również traktują czasem przewodniki jako istotne źródła zawierające treści historyczno-artystyczne. W taki sposób zostały one przedstawione w artykule hasłowym wyrazu *Guidebook* w *The Dictionary of Art*<sup>24</sup> (zresztą już sam fakt zamieszczenia tego hasła w prestiżowym słowniku można postrzegać jako istotny dowód docenienia wartości przewodników dla historii sztuki). Dan Karlholm w swojej książce na temat rozwoju historii sztuki i jej rozmaitych przejawów w XIX wieku osobny rozdział poświęcił znaczeniu podróży, w tym także przewodników, które wykorzystywano jako medium informujące turystów o zabytkach i dziełach sztuki. Swoją rolę w tym procesie odegrali m.in. historycy sztuki, podejmując owocną współpracę z wiodącymi wydawcami ówczesnych przewodników<sup>25</sup>. Również w innych publikacjach dostrzegane jest zjawisko oddziaływania dziewiętnastowiecznej historii sztuki na wydawnictwa popularne (w tym także przewodniki), m.in. w Wielkiej Brytanii oraz we Francji<sup>26</sup>. Można wskazać ponadto pojedyncze przykłady prac dyplomowych, które w przekrojowy sposób omawiają zagadnienia związane z architekturą i sztuką opisaną w przewodnikach turystycznych<sup>27</sup>.

W polskich publikacjach dotyczących rozwoju historiografii artystycznej przewodniki są uwzględniane przede wszystkim w odniesieniu do wcześniejszych epok, kiedy literatura przewodnikowa stanowiła – obok żywotów artystów, opisów dzieł sztuki (*ekphrasis*) i kronik – ważną kategorię dzieł zawierających informacje na temat zabytków i dzieł sztuki. Takie podejście do przewodników, jak się wydaje, ugruntował Jan Białostocki, który w podręczniku *Wstęp do historii sztuki* wspominał o przewodnikach tylko przy

---

<sup>24</sup> Freitag 1996.

<sup>25</sup> Zob. Karlholm 2006, s. 148–159.

<sup>26</sup> Lintel 2010.

<sup>27</sup> Dunajska 2000; Herndon 2007.

charakterystyce historiografii artystycznej starożytności i średniowiecza<sup>28</sup>, a w wyborze tekstów do historii doktryn artystycznych uwzględnił przykłady literatury periegetycznej, m.in. *Wędrówki po Grecji* Pauzaniaśa (II wiek n.e.) oraz tzw. *Księgę Świętego Jakuba*, stanowiącą dwunastowieczny przewodnik dla pielgrzymów udających się do Santiago de Compostela<sup>29</sup>. Późniejsze opracowania przewodnikowe rzadko były rozpatrywane w kontekście rozwoju wiedzy o sztuce. Do wyjątków należą prace Ryszarda Kasperowicza, omawiające m.in. *Der Cicerone* Burckhardta (pierwsze wydanie: 1855)<sup>30</sup>, która to publikacja, z pewnymi zastrzeżeniami, może być zaliczona do literatury przewodnikowej (zostanie szerzej omówiona w pierwszym rozdziale książki).

Polskie publikacje przewodnikowe również niezbyt często są przywoływane w kontekście dziejów historiografii artystycznej oraz naukowej historii sztuki. Ślady takiego postrzegania niektórych wydawnictw staropolskich można znaleźć we wspomnianych wcześniej krótkich pracach Janiny Bieniarzówny, Michała Rożka oraz Danuty Ostaszewskiej. W tym miejscu należy przywołać także ważną inicjatywę wydania siedemnastowiecznego wierszowanego przewodnika po Warszawie autorstwa Adama Jarzębskiego przez Władysława Tomkiewicza, który zaopatrzył to dzieło w wyczerpujący komentarz naukowy, napisany z perspektywy historyka sztuki<sup>31</sup>. Niekiedy przewodniki są także włączane w badania nad odbiorem zabytków przez podróżujących, w których głównym źródłem są jednak relacje z podróży<sup>32</sup>. Natomiast w najważniejszych opracowaniach dotyczących dziejów polskiej historii sztuki wzmiankowane są jedynie najstarsze dziewiętnastowieczne przewodniki Ambrożego Grabowskiego (1782–1868), określone przez ks. Górzyńskiego – bez wątpienia na wyrost – jako „pierwsze wydawnictwa w języku polskim z dziedziny historii sztuki”<sup>33</sup>. Rolę przewodników po Krakowie napisanych przez Grabowskiego w procesie kształtowania się wiedzy o sztuce

<sup>28</sup> Białostocki 1973, s. 165–166.

<sup>29</sup> Białostocki 1978, s. 108–117 oraz 254–261.

<sup>30</sup> Zob. Kasperowicz 2007, s. 305–306; Kasperowicz 2011, s. VII–VIII; Kasperowicz 2017, s. 14–16.

<sup>31</sup> Tomkiewicz 1974.

<sup>32</sup> Zob. na przykład: Kowalczyk 2005; Wyrzykowska 2007a; Wyrzykowska 2007b; Wyrzykowska 2014.

<sup>33</sup> Górzyński 1912, s. 47.

Dawne przewodniki turystyczne stanowią ważną część historiografii artystycznej, jednak w badaniach naukowych rzadko są rozpatrywane w tym kontekście. Prezentowana książka stanowi pionierską próbę całościowego opracowania tej problematyki w odniesieniu do polskich przewodników wydanych do końca XIX wieku, ukazanych w szerokim kontekście europejskim. Szczególnie dużo uwagi poświęcono na zbada-  
nie relacji pomiędzy rozwojem wiedzy o sztuce na ziemiach polskich a tworzeniem literatury przewodnikowej. Oprócz tego monografia zawiera m.in. obszerną charakterystykę zamieszczanych w badanych wydawnictwach ilustracji, które współtworzą dziewiętnastowieczną ikonografię wielu zabytków i dzieł sztuki, jak również omówienie kwestii związanych z recepcją przewodników oraz ich rolę w zakresie edukacji historyczno-artystycznej odbiorców.

Kompozycja książki jest bardzo klarowna, a jej zasadnicze tezy bardzo wyraziście zasygnalizowane. (...) Nowatorstwo pracy dr. Ziarkowskiego zarówno w wyborze tematyki, jak i doborze metod badawczych jest oczywiste, a jego ustalenia trafne i znaczące nie tylko dla badań historyczno-artystycznych, ale także studiów nad dziejami kultury i historią społeczną.

(prof. dr hab. Piotr Krasny, Uniwersytet Jagielloński)

Podkreślić należy wyjątkową erudycję autora, znajomość polskiej i zagranicznej literatury fachowej. Podstawy metodologii badania przewodników zostały opracowane z wykorzystaniem światowej literatury, odwołano się do publikacji uznawanych za najistotniejsze w aktualnej refleksji naukowej odnoszącej się do tej problematyki.

(dr hab. Zygmunt Kruczek, prof. AWF w Krakowie)



<https://akademicka.pl>

